

Rengöring av valv i Västerås domkyrka

Etapp III

Antikvarisk kontroll

Domkyrkan 1
Västerås domkyrkoförsamling
Västmanland

Helén Sjökvist

Innehållsförteckning

Inledning.....	1
Historisk bakgrund.....	1
St. Erikskoret.....	2
Kvarvarande medeltida målningar.....	2
Genomförda arbeten.....	5
Travé 1.....	6
Travé 2.....	6
Travé 3.....	6
Travé 4.....	7
Travé 5.....	9
Travé 6.....	9
Travé 7.....	11
Garantiåtgärder m.m. från tidigare etapper.....	12
Övrigt.....	13
Resultat.....	14
Referenser.....	15
Kart- och arkivmaterial.....	15
Otryckta källor.....	15
Litteratur.....	15
Tekniska och administrativa uppgifter.....	16

Bilaga 1. Numrering av travéer under aktuell rengöringsetapp.

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmd.se

© Kulturmiljövård Mälardalen 2008

Omslagsbild: Detalj av medeltida måleri på sydväggen, öster om södra entrén. Efter rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2006/01407.

ISSN: 1653-7408
ISBN: 978-91-86019-26-6

Tryck: Kulturmiljövård Mälardalen 2008

Inledning

Rengöringen av valven i Västerås domkyrka påbörjades redan 2004 då valven i tolv travéer över de främre bänkkvarteren rengjordes och laverades¹. Under 2006 fortsatte rengöringen med de återstående fjorton travéerna i koret.² Under januari till mars 2008 rengjordes ytterligare sju travéer mellan kyrkans norra och södra entré.

Tillstånd till arbetet gavs av länsstyrelsen 2006-10-06, dnr 433-10549-06. Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen har varit antikvarisk kontrollant.

Figur 1. Västerås domkyrka markerad på Gröna kartan. Skala 1:50 000.

Historisk bakgrund

Uppförandet av Västerås domkyrka påbörjades under 1200-talet och den brukar anses vara invigd 1271.³ Därefter har renoveringar skett vid flera tillfällen exempelvis efter branden 1521 då danska trupper hade satt kyrkan i brand och valven därmed hade skadats. Även efter branden 1691 blev vissa valv skadade och därefter reparerade.⁴

Från den stora omdaning av domkyrkan 1856-61, under ledning av Helgo Zettervall, finns uppgifter om att valv i yttre sidoskeppen revs samt att främre tvärskeppets tio valv revs.⁵ Det tycks dock som om valven över högaltaret lämnades. Kyrkorummets östra och västra delar åtskiljs av en bred tvärgång som går mellan norra och södra ingångarna, med valv som nyslogs 1856-61. Uppgifter från renoveringen av kyrkan 1896-98 under Agi Lindgrens ledning visar att man i byggnadsbeskrivningen räknade med att endast skrapa och vattriva valven samt

¹ Hammarskiöld 2005 a.

² Sjökvist 2007.

³ Ahlberg 2000.

⁴ G Ekström.

⁵ Helgo Zettervall.

avfärga med kalkfärg.⁶ Man lär även ha låtit gipsa ytorna i valven för att ge ett helt slätt underlag för den omfattande dekorationsmålningen som genomfördes i och med denna renovering.⁷ Dekorationsmålningarna utfördes al secco med motiv som var inspirerade av 1400-tals målningar i Uppländska och Västmanländska kyrkor.⁸

Vid Erik Lundbergs renovering av kyrkan 1958 – 61 använde man sig av en kc-baserad puts för lagningar. I förslaget till renoveringen uppges att putsen skall nedhuggas från valven men att kalkmålade ytor skall behållas.⁹ Vad gäller de målningar som tillkommit vid Agi Lindgrens renovering ansågs dessa inte vara tillräckligt bevarandevärda eller ens passande för kyrkorummet. Behandlingen av väggar och valv togs bl.a. upp vid ett möte den 17 juni 1959.¹⁰ Från Riksantikvarieämbetets håll ansågs det inte finnas hinder för att de delar av kyrkan som saknade äldre putslager putsades om helt. Man kom även överens om att senare ta ställning till om de äldre målningar som framkom i kyrkans västparti skulle behållas synliga.

All puts kom dock inte att huggas ned utan endast mindre partier tycks ha avlägsnats. Den nya putsen i valven skulle i struktur anpassas efter den äldre putsens utseende.¹¹ I östra delen av kyrkan, öster om tvärgången, lär en röd färgnyans från 1400-talet ha återfunnits på pelarna. Lundberg lät därför dessa pelare vara röda. I kyrkans västra del, där Lundberg avsåg framhäva kyrkans ursprungliga delar, knackades puts bort från pelarna.¹² Gördelbågarna i mittskeppet återfick en blågrå kvadermålning vilken dock inte tycks vara daterad. Några uppgifter om i vilken omfattning kvadermålningen återfanns har inte hittats.

St. Erikskoret.

Det som i denna renoveringsetapp har kommit att kallas travé 7 utgörs av det medeltida St Erikskoret. Detta har även utpekats som Sturarnas gravkor, vilket bekräftades av ett fynd av Svante Nilsson Stures († 1512) sigill i samband med renoveringsarbetena 1958.¹³ I koret lär även bl.a. Svante Stures far Nils Bosson († 1494) och dennes hustru († 1494) vara begravda.¹⁴ Nils Bosson hade för övrigt erhållit Västerås slott och län i förläning år 1483. Tidpunkten för dessa begravningar samstämmer väl med de dateringar som gjorts av de bevarade väggmålningarna, se nedan. Målningarna har tillskrivits Albertus Pictor vilken Cornell och Wallin har utpekats som ”Sten Stures och Jacob Ulvssons målare”.¹⁵ De antyder ett nära samband mellan ärkebiskopen Jacob Ulvsson och Pictors frekventa verksamhet i ärkestiftet. Till detta kom en nära vänskap mellan Jacob Ulvsson och Sten Sture under 1480-talet då Pictor hade sin storhetstid.

Kvarvarande medeltida målningar

Alla nu synliga medeltida målningar togs fram och konserverades i samband med Erik Lundbergs renovering 1958 – 61. Av de handlingar som upprättades inför

⁶ Lindegren, Förslag till restaurering 1896.

⁷ Hammarskiöld 2005 b.

⁸ Lindegren 1898.

⁹ Förslag till restaurering 1954.

¹⁰ Nisbeth, Drakenberg. PM angående Västerås domkyrkas restaurering.

¹¹ Söderberg 1960.

¹² Sandblom 1989.

¹³ Andersson 1959.

¹⁴ Mannerstråle 1959.

¹⁵ Cornell, Wallin 1972.

denna renovering framgår att man tidigt var medveten om att det kunde finnas rester av medeltida kalkmålningar och att man därför måste ta stor hänsyn vid renoveringen av i synnerhet de västra valven.¹⁶ Arbetet skulle därför stå under ledning av en konservator och för detta utsågs konservatorerna Hugo Löfgren och Sven Wahlgren.

Målningar som är berörda av denna etapps rengöring

I travé 7, vilken utgör det medeltida St Erikskoret, finns på sydväggen fragmentariskt bevarade medeltida målningar. Tillkomsten av dessa har tillskrivits Albertus Pictor och daterats till tiden efter 1487.¹⁷ Motiven har tolkats på olika sätt. Figurscenen öster om södra entrén innehåller en konungagestalt som är avbildad stående med en krona på huvudet och en spira i handen. Framför kungen knäböjer en gestalt som sannolikt föreställer en martyr som blir halshuggen av en bödel som höjer sitt svärd. Scenen har av vissa tolkats som föreställande barnamorden i Betlehem och av andra som S:t Katarina av Alexandrias halshuggning inför kejsar Maxentius. Till vänster om denna scen finns ett språkband som möjligen kan ha tillhört en avbildning av en apostel.

Figurscenen väster om södra entrén är än mer fragmentarisk och kan endast sägas bestå av två eller tre gestalter. En av dessa kan möjligen föreställa en apostel med språkband. I övrigt framträder måleriet mycket otydligt.

Troligen har även St Erik korets östra och västra väggar varit dekorerade men endast mindre spår av målningar finns kvar på grund av de öppningar som togs upp under 1800-talet. På sidorna av den ursprungliga bågöppningen mot norr syns även fragment av en profet i en Jesse rot ranka. Fragment av blommor och växtrankor finns även i valvsvicklarna.

I samband med Agi Lindegrens renovering av kyrkan på 1890-talet noterades målningar i valvhjässan på travé 7. Man fann "...spår av en konturslinga i hjässan utförd i caput mortum, rött och grönt samt därunder helgonbilder och nedanför dessa i svicklarna ytterligare slingor".

I travé 5 finns kvaderdekor bevarad på gördelbågarna kring valvet.¹⁸ På sidorna av den ursprungliga bågöppningen i norr finns också målningrester, bl.a. ett par korsblommearbårder. Även på pelaren och nedanför denna, på pelarnas sidor finns målningfragment bevarade. Kvaderdekoren är dock återskapad i samband med Erik Lundbergs renovering. I vilken omfattning man fann äldre fragment är inte känt.

¹⁶ Sandblom 1989.

¹⁷ Broström 1984.

¹⁸ Broström 1984.

Figur 2. Figurscen på södra väggen i travé 7 vilken tillskrivits Albertus Pictor. Till vänster syns en kung och till höger en man med höjt svärd. Framför kungen knäböjer en person. Foto: Helén Sjökvist.

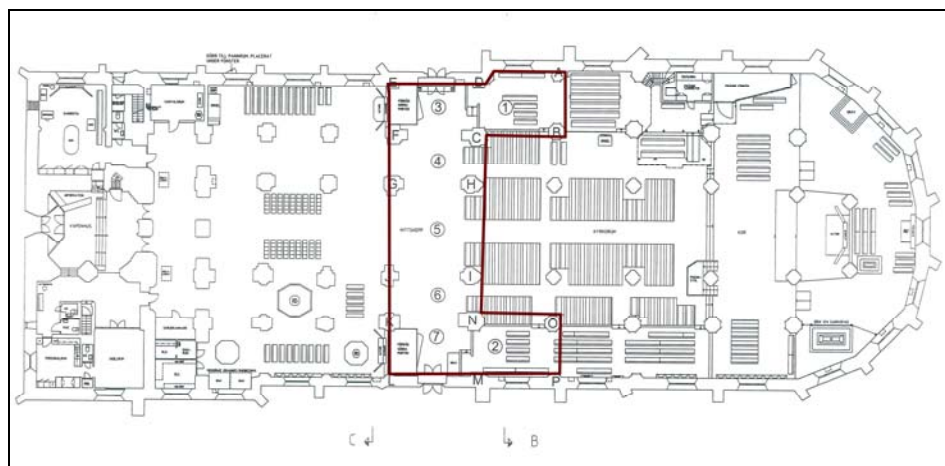
Figur 3. Språkband i sydvästra svickeln i travé 7 efter rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Genomförda arbeten

Valven dammsögs inledningsvis för att minska behovet av påföljande rengöring med wischab-/akapadsvamp, vilken innebär ett större slitage på underlaget. Valven laverades två till fyra gånger med kalkvatten från Gotlandskalk i en kulör innehållande torrpigment från bensvart, grön umbra och guldocker.

De områden som har målningar eller där medeltida puts var tydligt förekommande utfördes rengöringen av konservator. Målningarna rengjordes med gomma pane tillverkad av vetemjöl, vatten, kopparsulfat och målarsoda. Mycket få infästningar var nödvändiga. Vissa små spricklagningar utfördes. Närmare beskrivning av konservatorsarbetet finns i den konservatorsrapport som upprättats efter arbetena.¹⁹

Partier med trolig medeltida puts eller målningar laverades ej, även då det inte fanns synliga målningar. Istället ansågs patinan vara så bevarandevärd att endast rengöring genomfördes.

Figur 4. Avgränsning av det område som omfattades av etapp III. Se även bilaga 1 för en tydligare numrering av travéerna.

Figur 5. Konservering samt lavering pågår i travé 5. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 6. Lavering av norra väggen, travé 1. Foto: Helén Sjökvist.

¹⁹ Strömberg, Wängelin 2008.

Travé 1

I travé 1 fanns inga större problem med underlaget. Endast några mindre putslagningar behövdes längst ned på väggen/pelaren. Den befintliga putsen har en relativt grov struktur men nedsmutsningen uppfattades ändå inte som lika omfattande som framme i koret. Valvet laverades två gånger medan ytterväggen laverades fyra gånger.

Figur 7. Travé 1. Rengjort och laverat valv. Foto: Helén Sjökvist.

Travé 2

Travén är putsad med en puts med mycket grov struktur. I travén fanns ett kraftigt gulnat parti i sydvästra svickeln. Detta har behandlats med en extra strykning med kalkfärg. Några mindre putssläpp fanns även vilka ilagats med kalkputs före lavering. I övrigt har såväl väggar som valv laverats två gånger.

Figur 8. Omfattande missfärgat parti i travé 2, sydvästra svickeln. Foto: Helén Sjökvist.

Travé 3

Valvet har en betydligt slätare puts än exempelvis travé 1 och 2. I valvets nordvästra hörn fanns missfärgningar som troligen uppkommit på grund av fuktskador. Från skvallerhålet fanns en mindre fuktrinning. Missfärgningen låg ytligt och skrapades rent samt täcktes med kalkfärg våt.

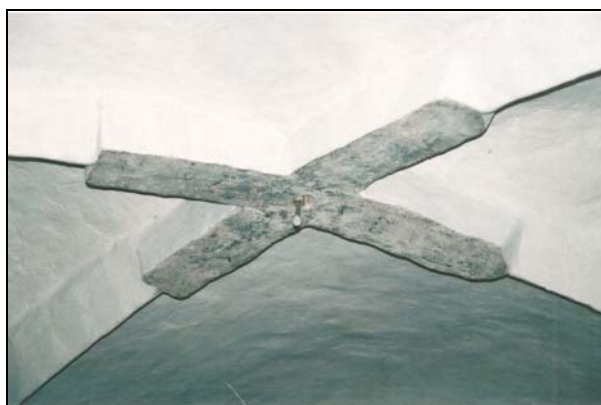
Mot väster fanns en spricka i gördelbågen. Denna ansågs inte vara särskilt omfattande och resulterade endast i lagning. Någon ytterligare upphuggning av sprickan gjordes inte. Den korsformade slutstenen är rengjord av konservator.

Den norra väggen laverades ytterligare en gång från golvet upp till i höjd med förrådsbyggnadens överdel.

Figur 9. Travé 3, missfärgningar i puts i nordvästra hörnet strax över skvallerhålet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 10. Spricka i puts i travé 3, över valvbåge mot väster. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 11. Slutstenen har rengjorts av konservator. Foto: Helén Sjökvist.

Travé 4

Valvkappan mot norr har rester av medeltida puts som har rengjorts i samråd med konservator. Mot väster fanns en mindre spricka i gördelbågen vilken putsades över. Den medeltida putsen har ej laverats. Övriga ytor har laverats två gånger.

Figur 12. Sprickbildning i valvputsen i travé 4 före lavering. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 13. Travé 4, äldre puts i gördelbågen mot söder. Foto: Helén Sjökvist.

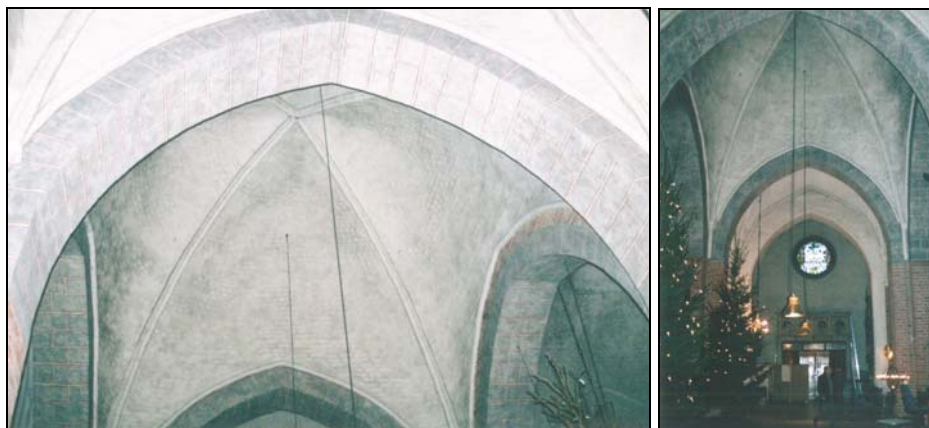

Figur 14. Nyare och äldre puts möts i gördelbågen mot söder. Foto: Helén Sjökvist.

Travé 5

Vid en första besiktning konstaterades att valvet möjligen kunde ha en något mörkare ton på avfärgningen än övriga valv. Efter rengöringen visade det sig dock att detta troligen endast berodde på skuggor och kraftig nedsmutsning. Medeltida puts förekom på valvkappan mot söder samt i viss mån på sköldbågarna.

Valvet har laverats tre gånger bortsett från medeltida puts vilken endast rengjorts.

Figur 15. Valvet i travé 5 före rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 16. Valvet i travé 5 före rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 17. Travé 5 med äldre puts med kvadermålning på gördelbåge mot söder före rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 18. Målerifragment i travé 5, sydvästra svickeln före rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Travé 6

Valvet har laverats två gånger. Inslag av medeltida puts med målningar har ej laverats utan endast rengjorts av konservator.

Figur 19. Äldre puts i sköldbågen mot söder med spår av en ljus rosa färg. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 20. Närbild av den rosa färgtonen med synliga framtagningsmärken. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 21. Målerifragment på ribborna i travé 5, nordvästra svickeln. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 22. Mindre partier av ev. medeltida puts i valvet. Foto: Helén Sjökvist.

Travé 7

Denna travé har flera bevarade medeltida målningar som rengjorts av konservator.

Södra väggen rengjordes till en början med wischab/akapad i det mitre partiet där ingen medeltida puts finns bevarad. Västra och östra partierna av väggen, där den medeltida putsen med målningar är bevarad, rengjordes med gomma pane. Då skillnaden i rengöringsgrad skilde sig kraftigt åt beslutades att även det mittersta partiet skulle rengöras med gomma pane för att ingen intoning mellan partierna skulle behövas. Därefter gjordes endast en intoning av de rinningar som uppkommit under fönstret.

Vid intäckningen av det runda fönstret skadades delvis den tegelimitation som omger fönstret. Skadorna uppkom på grund av den silvertejp som användes för att fästa plasttäckningen. Skadorna fick åtgärdas genom retuschering av konservator.

De partier av valven som ej har inslag av äldre puts har laverats två gånger. Laveringen har tonats ut mot de ej laverade äldre partierna. Sydväggen laverades ej. Den nisch som är placerad öster om entrépartiet har dock tonats in något för att få en färgton som bättre samstämde med omgivande puts.

Figur 23. Målningsfragment bestående av bland annat blommor i sydöstra svickeln på travé 7 efter rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 24. Målningar på östra sidan om den södra entrén, travé 7, före rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 25. Målningar på västra sidan om den södra entrén före rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 26. Målerifragment i valvbågen mellan travé 6 och 7 bestående av en figur med språkeband. Efter rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 27. Travé 7 före rengöring. Foto: Helén Sjökvist.

Garantiåtgärder m.m. från tidigare etapper

Mindre justeringar och lagningar har gjorts i nederkant av pelare etc. i det område som omfattats av tidigare rengöringsetapper. I samband med garantibesiktningen åtgärdades några slagskador samt på tre ställen även skador som uppkommit på grund av saltvittring. Bland annat fanns saltvittringsskador på korets sydvägg samt exempelvis på sydsidan av basen av pelare C.

I ett av valven som rengjordes i första etappen har även en markant gulning uppträtt i anslutning till de spotlights som är placerade högt upp i valvet. Möjligen kan det vara fråga om en värmeskada.

Vid ett av korfönstren på södra sidan konstaterades även en sättningsspricka som löper från väggen över fönstret samt över fönsterbänken.

Övrigt

Entrépartierna är dammsugna samt rengjorda med såpvatten. Den norra entrén har endast rengjorts på sidorna. De partier på den norra entrén som utgörs av en äldre, återanvänd inredning kommer att rengöras av konservator i enlighet med vård- och underhållsplanen för domkyrkan.

Skrancket mellan norra yttre och inre sidoskeppet samt södra yttre och inre sidoskeppet har rengjorts med en 2 % lösning med triamoniumcitrat. Lösningen har applicerats med bomullstussar i några omgångar.

I vapenhuset har fönsterpartiet rengjorts.

De två förråden vid norra respektive södra entrén har spacklats och täckmålats i en ljus kulör. Spacklingen hade för avsikt att dölja skruvskallar samt den annars skrovliga ytan som skivmaterialet har.

Figur 28. Provyta vid rengöring av skrank i södra sidoskeppet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 29. Rengöring av skrank pågår i södra sidoskeppet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 30. Rengjort skrank i norra sidoskeppet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 31. Förråd vid norra ingången före åtgärder. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 32. Detaljbild av förråd byggt av skivmaterial som skruvats mot en regelstomme.

Foto: Helén Sjökvist.

Figur 33. Spacklat och målat förråd. Foto: Helén Sjökvist.

Resultat

Arbetet har följt samma åtgärdsprogram som tidigare rengöringsetapper med undantag för att konservatorsarbetena var mer omfattande i denna etapp. Resultatet av att lavera valven istället för att kalka om mer täckande gör att man får en upplevelse av patina.

Referenser

Kart- och arkivmaterial

Västerås Domkyrkoarkiv

F5:1

G Ekström, 1958-03-16, Sammanställning av uppgifter om domkyrkans historia.

Agi Lindegren, Kostnadsförslag till restaurering af Västerås Domkyrka 1896.

Söderberg, Uno. PM för putsbehandlings i västra delen av kyrkan samt beskrivning för målning av kyrkans nyinredning. Daterat 27 oktober 1960.

F5:5

Förslag till restaurering 1954.

Västmanlands läns museums arkiv

Helgo Zettervalls redogörelse över genomförda arbeten.

Drakenberg, Sven, Nisbeth Åke. 1959. PM angående Västerås domkyrkas restaurering.

Otryckta källor

Hammarskiöld Rolf. 2005 a. Karakterisering av Västerås domkyrka, Västerås stift.

Strömberg, Teresia, Wängelin, Thomas. Konservatorsrapport 2008-03-12.

Litteratur

Ahlberg, Hakon, Björklund, Staffan. 2000. *Västmanlands kyrkor i ord och bild*. Borlänge.

Andersson, Aron. 1959. *Svante Nilsson Stures sigill*. Fornvännen 1959:1. Stockholm.

Broström, Erik. 1984. *Medeltida kalkmålningar i Västmanlands län. En inventering*. Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands läns museums årskrift 1984. Västerås.

Cornell, Henrik, Wallin, Sigurd. 1972. *Albertus pictor, Sten Stures och Jacob Ulvssons målare: hans ställning i den europeiska konsten: hans betydelse i det konstnärliga och religiösa livet i Sverige*. Stockholm.

Hammarskiöld, Rolf. 2005 b. *Västerås domkyrka – inre rengöring 2004*. Kulturmiljöavdelningen rapport B 2004:B2, Västmanlands läns museum, Västerås.

Lindegren, Agi. 1898. *Mariakyrkan i Västerås : anteckningar till dess byggnadshistoria*. Stockholm.

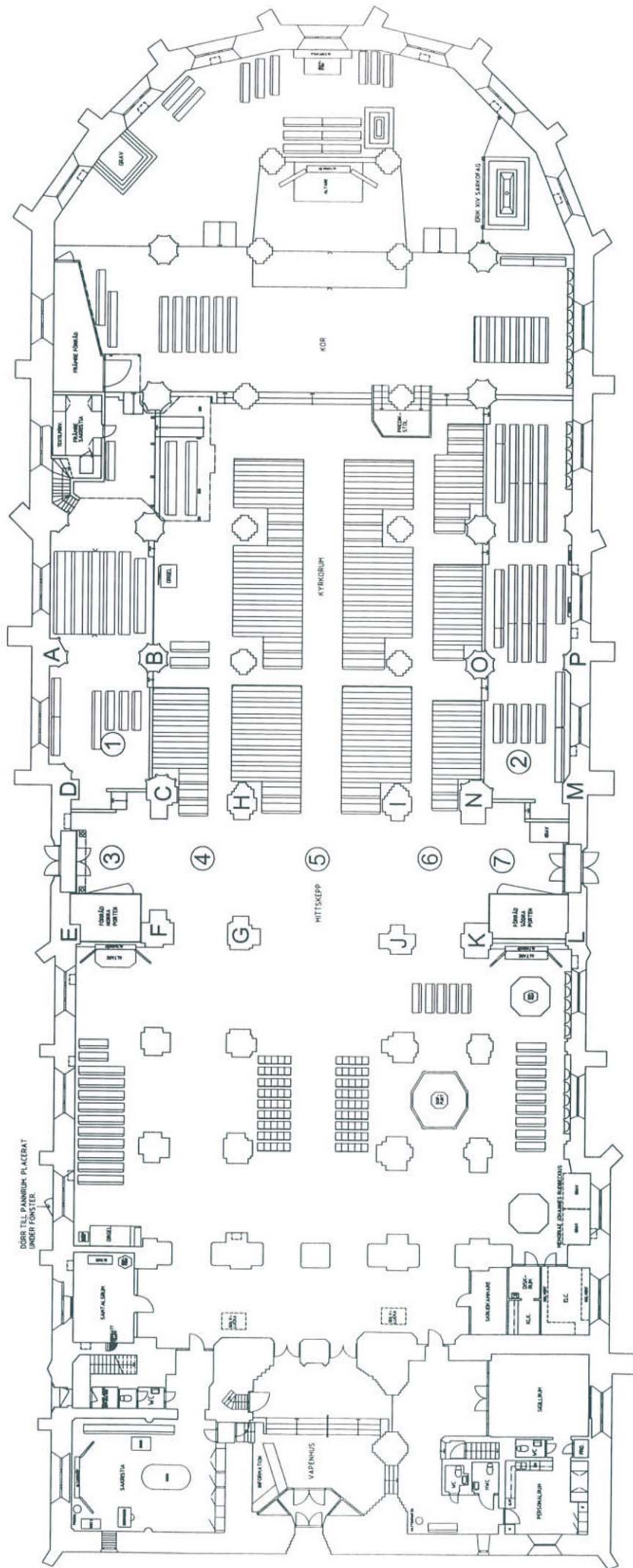
Mannerstråle, Carl-Filip. 1959. *Sankt Eriks kor och Sturegraven i Västerås domkyrka*. Fornvännen 1959:1. Stockholm.

Sandblom, Katarina. 1989. *Erik Lundbergs restaurering av Västerås domkyrka 1958-61*. C-uppsats VT 1989 vid Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.

Sjökvist, Helén. 2007. *Rengöring av valv i Västerås domkyrka*. Kulturmiljövård Mälardalen rapport 2007:50. Västerås.

Tekniska och administrativa uppgifter

Kulturmiljövård Mälardalen nr:	07122
Länsstyrelsen dnr:	433-10549-06
Fastighetsbeteckning:	Domkyrkan 1
Landskap:	Västmanland
Län:	Västmanlands län
Socken:	Västerås domkyrkoförsamling
Kommun:	Västerås
Ägare-beställare:	Västerås kyrkliga samfällighet
Entreprenör	Västerås Målerispectrum AB
Konservatorer	Thomas Wängelin Teresia Strömgren
Antikvarisk kontroll:	Kulturmiljövård Mälardalen Helén Sjökvist Stora gatan 41 722 12 Västerås

B
 C